

De zuigkracht van het medium. Historici als televisiedeskundigen*

JO TOLLEBEEK

Deskundigen brengen de dingen in beweging. Hun optreden verleent de wetenschap publieke autoriteit en maatschappelijke status. Politiek en beleid krijgen in deskundig vertoon een zakelijk karakter. In een cultuur van experts wordt stoffige geleerdheid sociaal belangwekkende en vaak duur betaalde kennis en verliezen ideologie en willekeur snel terrein. De manier waarop deze verschuivingen zich voltrekken, is echter mede afhankelijk van het medium waarvan de deskundigen zich bedienen. Televisiedeskundigheid is iets anders dan het schrijven van rapporten voor de overheid of het presenteren van laboratoriumresultaten in de rechtszaal. Psychologen en juristen, medici en politicologen verschijnen op het scherm en formuleren er hun commentaren. Maar zij doen dat in een heel eigen wereld. Daarin begeven zich ook de Nederlandse historici.

Televisie is in Nederland pas laat tot ontwikkeling gekomen. De mogelijkheden van het nieuwe medium werden weliswaar al vanaf de jaren 1930 door een aantal adviescommissies van de overheid afgetast, maar dat betekende toch slechts een 'valse start'¹. Na de Oorlog dwong Philips Experimentele Televisie de overheid tot verder gaande stappen. In 1951 werd de Nederlandse Televisie Stichting (NTS) opgericht. Op 2 oktober van dat jaar werd vanuit Studio Irene in Bussum de eerste nationale uitzending in de ether gebracht. Maar ook toen werd de televisie nog met argwaan bekeken. Daar waren vele redenen voor. De regering onderkende een drang tot overconsumptie, die moeilijk met de geest van de wederopbouw strookte. Cultuurcritici wantrouwden de televisie als een voor de gang van de beschaving gevaarlijk instrument. De verzuilde elites vreesden hun greep op de samenleving te verliezen. Zij slaagden erin — niet zonder moeite — de verzuilde structuur van het omroepbestel te handhaven: de NTS bleef een 'kleurloze' organisatie ten dienste van de op levensbeschouwelijke leest geschoeide NCRV, KRO, VARA, AVRO en de kleinere VPRO. Alles bleef beperkt, getuige de cijfers. In 1955 bezat nog slechts 4% van de Nederlandse gezinnen een televisietoestel. In 1957 waren er niet meer dan twaalf uitzendingsuren².

Desondanks schiep de televisie een nieuw en belangrijk forum voor aspirant-deskundigen, ook voor de historici onder hen. De beheerders van het medium wilden de kijkers immers niet alleen amusement, maar ook informatie bieden. In 1956 werd

* Deze tekst werd eerder voorgedragen op het 47ste Vlaams-Nederlands Historisch Congres, Nijmegen, 26-28 mei 2000. Ik dank Hilde de Ridder-Symoens, Piet de Rooy, Wijnand Mijnhardt, Piet Leupen en de andere deelnemers van dit congres voor hun suggesties.

1 J. Wieten, "Vuistslagen op peluws". De valse start van de televisie in Nederland', *Jaarboek media-geschiedenis.V* (1993) 163-197.

2 Zie H. Kleijer, G. Tillekens, 'De spiegel van de moderne romantiek. De acceptatie van de televisie in de jaren vijftig en zestig', in: H. Kleijer, A. Knotter, F. van Vree, ed., *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late Middeleeuwen* (Amsterdam, 1992) 144-157.

het eerste *NTS-Journaal* uitgezonden, nadat de verschillende omroeporganisaties tevoren al eigen nieuwsrubrieken hadden verzorgd, vaak niet meer dan verzuilde varianten van het *Polygoon Journaal* in de bioscoop. Ook het *NTS-Journaal*, dat aan strenge regels van neutraliteit was gebonden, was aanvankelijk louter een filmjournaal. Pas op 3 oktober 1957 kwam de eerste nieuwslezer in beeld, en meteen ook de eerste deskundige: de geofysicus Vening Meinesz lichtte in een live studiosprek de lancering van de *Spoetnik* toe. Het waren echter vooral de actualiteitenrubrieken die het terrein voor de deskundigen openlegden. Anders dan het journaal waren deze 'commentaarrubrieken' niet aan objectiviteitsnormen gebonden. Elke omroep (en dus elke partij en elke kerk) kon de eigen boodschap in een deels informatief, deels 'gezellig' programma verpakken. Daarbij trokken *KRO's Brandpunt*, *VARA's Achter het Nieuws*, *AVRO's Televizier*, *NCRV's Attentie* en hun vele minder bekende zusterprogramma's eigen deskundigen aan.

De positie van deze televisiedeskundigen en de gedaante die hun expertise aannam, zouden gedurende de halve eeuw die op de introductie van het nieuwe medium in Nederland volgde, herhaaldelijk veranderen. Met het medium ontwikkelde zich ook de deskundige. Historici traden aanvankelijk als haast onaantastbare gezaghebbers op, stelden zich vervolgens minder ambitieus op, werden gedwongen zich tegen het medium af te zetten en eindigden als volleerde televisiepersoonlijkheden.

Gezaghebbers

Voor de ontwikkeling van de Nederlandse televisie is de tussen mei 1960 en mei 1965 uitgezonden documentaire serie *De Bezetting*, geregisseerd door Milo Anstadt en gepresenteerd door Lou de Jong, van groot belang geweest. De reeks bracht velen (waaronder de Utrechtse hoogleraar Pieter Geyl) ertoe een televisietoestel te kopen, terwijl zij ook de cultuurcritici deed inbinden: het medium bleek minder geestdodend dan gevreesd. De Jong, sinds 1945 'chef' van het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie (RIOD), nam in *De Bezetting* de rol van nationaal geweten op zich. Hij gaf de 'zware beproevingen' van de oorlogsjaren, de collaboratie en het verzet zin door ze als een fundamentele breuk in de vaderlandse geschiedenis te begrijpen, verdichtte op die manier de ordeloze herinneringen van zijn landgenoten tot een historisch drama en schroomde daarbij niet morele oordelen te vellen. Hij presenteerde zich als 'explicateur en leermeester', een 'televisieleraar', aan wie door latere commentatoren zelfs charismatische invloed werd toegeschreven. Frontaal voor de camera gezeten, achter een eenvoudige tafel, sprak De Jong inderdaad met docerende plechtstatigheid. Hij was 'de Stem' die alles verduidelijkte.

Dat pontificale optreden lokte kritiek uit, onder meer van W. L. Brugsma, die De Jong in 1965 afdeed als de 'rijksbureauvooroorlogsdocumentatietelevisiekwezel'. Maar die kritiek kon niet verhelen dat de impact van de serie groot was. In 1962 ontving De Jong de Prijs van de Nederlandse televisiekritiek. Belangrijker was echter de hoge kijkdichtheid van de reeks: de straten bleven leeg op de avonden dat *De Bezetting* werd uitgezonden. Dat succes was minstens ten dele het gevolg van de 'fami-

liariteit tussen auteur en publiek'. De Jong wist 'een kring om zich heen te verzamelen, een gemeenschap van toehoorders' die de eigen intieme gevoelens in zijn woorden herkenden³. De serie openbaarde de rituele functie die het nieuwe medium kon hebben: met regelmatige tussenpozen werd de Oorlog geduid en werd de saamhorigheid van de kijkers versterkt. *De Bezetting* was een *ceremonial broadcast*, die in de geschiedenis van de Nederlandse televisie tot dezelfde orde behoort als bijvoorbeeld de uitzending van de kroning van Elizabeth II in de Britse televisiegeschiedenis.

In *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, waarvan het eerste deel in 1969 verscheen, waren dezelfde mechanismen werkzaam. Ook 'Het Geschiedwerk', wetenschappelijk verantwoord, maar voor een breed publiek geschreven, werd door zijn auteur opgevat als een instrument van didactisch en moreel belang. De Jong presenteerde zich opnieuw als een volksopvoeder, die 'zich rekenschap wilde geven van hetgeen in de jaren 1940-45 was geschied'. Met veel gevoel voor marketing droeg hij zijn boodschap uit: de verschijning van elk nieuw deel ging gepaard met een nauwkeurig geregisseerde persconferentie. Maar ook nu klonk de kritiek. P. W. Klein hekelde 'het orakel' en 'de alom geëerbiedigde zedenmeester', en liet in één moeite door weten niets te voelen voor historici die meenden te moeten optreden als deskundigen in gemeenschappelijke tradities en richtsnoeren van maatschappelijk handelen⁴.

De Bezetting en *Het Koninkrijk* hadden de directeur van het RIOD de faam gebracht die nodig was om als een dergelijke deskundige te worden aanvaard. In de 'affaires' die zich in de jaren 1960 en 1970 omtrent het oorlogsverleden voordeden, trad De Jong naar buiten als 'bij uitstek de getuige-deskundige van het Nederlandse publiek'. Zijn interventies gingen opnieuw gepaard met televisie-optredens en perscampagnes, waarin 'onthullingen' werden gedaan. Het gezag van De Jong bleek groot. Dat werd onder meer duidelijk bij het tumult dat in 1972 uitbrak toen de regering haar voornemen bekendmaakte de 'Drie van Breda' collectieve gratie te verlenen. De Jong werd — net als andere experts, waaronder een reclasseringsdeskundige — in actualiteitenrubrieken uitgenodigd. Wat hij voor de camera's van *AVRO's Televizier* zei, bleek van zoveel gewicht dat zijn woorden in het aansluitende journaal als nieuws werden herhaald. De deskundige gaf de werkelijkheid als het ware zelf vorm. In de affaire-Aantjes, die zich zes jaar later voordeed, ging De Jong nog een stap verder. Hij onthulde het foute verleden van de CDA-voorman zelf op een persconferentie en deed dat zo geëmotioneerd dat hij werd verweten tegelijkertijd als aanklager en rechter te zijn opgetreden⁵.

De Jong was dus een oorlogsdeskundige. Maar zijn televisie-optredens als expert bestreken ook een breder terrein. Al vóór de start van *De Bezetting* had hij veel ervaring met de massamedia opgedaan. Tijdens en na de Oorlog had hij voor de radio gewerkt, eerst voor Radio Oranje, daarna voor Radio Herrijzend Nederland. Tot 1947 was hij wekelijks overzichten van de buitenlandse politiek voor de VARA-radio blijven

3 J. Th. M. Bank, e. a., ed., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, XIV, *Reacties* ('s-Gravenhage, 1991) xxi.

4 P. W. Klein, 'Lou de Jong of het orakel spreekt', in: Bank, e. a., ed., *Het Koninkrijk*, XIV, 663-669.

5 Vgl. M. Prenger, 'Het archiefstuk: de affaire-Aantjes', *Historisch Nieuwsblad*, II (1993) i, 17-19.

verzorgen. Toen Philips in 1948 met de experimentele televisie startte, leverde hij een aantal gastcommentaren. Met succes: toen de VARA in 1956 met een nieuw informatief televisieprogramma begon, het driewekelijkse *Mensen, Dingen, Nu!*, keerde De Jong terug op het scherm. Hij werd opnieuw buitenlandcommentator, en 'vertelde de mensen hoe de wereld in elkaar zat'.

In die hoedanigheid trad De Jong toe tot het selecte kranse van televisiedeskundigen die niet langer occasioneel werden geconsulteerd, maar op regelmatige basis commentaar bij het wereldgebeuren verzorgden. Deskundigheid kreeg daarbij een haast permanent karakter. Zij werd geïnstitutionaliseerd in eigen rubrieken: toen de VARA in 1960 *Mensen, Dingen, Nu!* door (*Espresso* en) *Achter het Nieuws* verving, werd De Jong ingezet in een zelfstandige commentaarrubriek naast het nieuwe programma, zoals G. B. J. Hiltermann — geen historicus, maar indoloog en jurist van vorming — zijn commentaar uitsprak voor een eigen AVRO-rubriek. De titels van deze rubrieken toonden waar het deze experts om ging: De Jong analyseerde *De Wereld van Vandaag*, Hiltermann de *Toestand in de Wereld*.

Beide buitenlandexperts beschouwden hun commentaren niet louter als een overdracht van kennis. Het optreden als deskundige was voor hen ook een kwestie van psychologie. De Jong, sinds 1967 buitengewoon hoogleraar in Rotterdam, hield er niet van zich op televisie als 'professor' te presenteren. Hij wilde veeleer 'een hersenchirurg' zijn, die bij elke uitzending 'een koele hand op het voorhoofd van het Nederlandse volk legde'. Net als Hiltermann wilde hij orde scheppen in de verwarrende gebeurtenissen die zich in de wereld van de Koude Oorlog afspeelden; hij wilde duiden — zoals hij dat ook in *De Bezetting* deed — om de gevoelens van vrees en onbehagen bij het publiek weg te nemen. Hiltermann en De Jong waren als deskundigen bovenal 'geruststellers', zoals de eerste enkele jaren geleden verklaarde⁶. Zij wilden 'verduidelijken waarom dingen lopen zoals ze lopen', omdat dwingend begrip de angst (voor de komst van de Russen of voor wat dan ook) verkleinde. Hun commentaren pasten bij een medium dat in zijn geheel 'een huiselijk venster op een onhuiselijke wereld' wilde zijn⁷.

Zich bewust van de invloed die van de televisie kon uitgaan (sommigen vergeleken de introductie van het medium met de invoering van de leerplicht⁸), en dus ook van de eigen macht, spraken Hiltermann en De Jong hun commentaren uit als alwetende deskundigen. Hun zekerheid en zelfverzekerdheid waren groot. Hiltermann zag zichzelf als 'een volksvoorlichter'. De Jong schrok er evenmin voor terug zijn analyses voor *De Wereld van Vandaag* tot het stichtelijke genre te rekenen. Hij ontleende zijn aplomb aan hetzelfde politiek-morele referentiekader als datgene dat hij in *De Bezetting* en later in *Het Koninkrijk* hanteerde. Het ging hem erom 'het democratisch bewustzijn' van zijn kijkers 'te versterken', hen te waarschuwen en te vermanen, en hen eraan te

6 B. Meesters, M. Prenger, 'De grote geruststellers. Een gesprek met Lou de Jong en G. B. J. Hiltermann', *Historisch Nieuwsblad*, II (1993) vi, 6-9.

7 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, Antwerpen, 1995) 100-113.

8 J. Th. M. Bank, 'Geschiedenis en massamedia', in: *Geschiedenis buiten de perken. De waarde van de geschiedwetenschap voor andere wetenschappen, politiek en beleid en cultuur* (Leiden, 1989) 76.

1 Lou de Jong in gesprek met Jaap van Meekren in *Veronica Nieuwslijn*, 21 december 1985

herinneren dat de waarden die tijdens de Oorlog op het spel hadden gestaan, nog steeds in het geding waren. Een veilige positie in de wereldpolitiek, zo leerde De Jong, veronderstelde nog steeds berekende risico's. Die te onderbouwen en anderen te overtuigen van hun noodzaak beschouwde hij als zijn taak. Net als Hiltermann liet hij weinig ruimte voor twijfel. Beiden waren gezaghebbers en redeneerden met de natuurlijke autoriteit die hen in eigen ogen toekwam.

Toch bleef die autoriteit niet ongecontesteerd. Zoals De Jongs 'oorlogswerk', inclusief zijn optreden bij de verschillende 'affaires', kritiek had uitgelokt, zo wekten ook zijn televisiecommentaren op de buitenlandse politiek in toenemende mate wrevel. De deskundige oude stijl die De Jong — net als Hiltermann — was, raakte in de late jaren 1960 omstreken om de stelligheid en de strekking van zijn politieke adviezen. De Amerikaanse Vietnam-politiek en de Nederlandse afvaardiging naar de begrafenis van keizer Hirohito, het Griekse kolonelsregime en het Oostenrijk van Waldheim, de sterkte van de vaderlandse defensie en de Europese Midden-Oostenstrategie: over alles bleek De Jong een uitgesproken mening te hebben. Onvermijdelijk kwam hij in botsing met hen die er een andere mening op nahielden, ook in de media.

De reactie van De Jong op de kritiek was verrassend. Hij stelde zich niet terughoudender ten aanzien van de media op, maar zocht er als het ware een bondgenoot in. Daarbij ruilde hij zijn functie als commentator voor een rol als televisiepersoonlijkheid. Hij liet zich interviewen, niet in actualiteitenrubrieken, maar in talkshows, en sprak daar niet over de buitenwereld, maar over zijn eigen 'onbekende binnenkant'. Over zijn familie, over de dood van zijn tweelingbroer, over zijn neurose en ziekte. In 1977 zond VARA's *Sonja* een anderhalf uur durende show rond De Jong uit. Het gezag van *De Wereld van Vandaag* en 'de Stem' van *De Bezetting* onthulden er zichzelf, eens te meer op het scherm.

Kenn isdeskundigen

Op het moment dat in Nederland de irritatie over het optreden van televisiedeskundigen als Hiltermann en De Jong toenam, groeide een bredere maatschappijkritische beweging tegen wat als de 'deskundigencultuur' werd omschreven. Deze beweging was internationaal van aard en vond in Theodor Roszak en Ivan Illich haar belangrijkste woordvoerders. Zij stredden voor een 'tegencultuur', waarin de op elk maatschappelijk terrein toegenomen invloed van de deskundigen zou worden teruggedrongen en de mens niet langer tot een 'passieve cliënt' van een 'technocratisch regime' zou zijn gedegradeerd⁹. Maar ook in Nederland maakte men zich zorgen — en niet alleen aan de linkerzijde van het politiek-ideologische spectrum — over de verhouding tussen democratie en deskundigheid. De macht die de deskundigen hadden verworven, leek legitimiteit te ontberen¹⁰.

Desondanks nam het aantal deskundigen toe, ook op de Nederlandse televisie. Dat hield ongetwijfeld ook verband met de groei van het medium, dat in de jaren 1960

9 I. Illich, e. a., *De deskundige: vriend of vijand?* (Baarn, 1978) 9.

10 Onder meer *Deskundigheid en democratie* (Baarn, 1977).

een massale reikwijdte kreeg. In 1961 was het landelijke zendernet vrijwel gereed, in 1964 was het tweede net in gebruik genomen, tussen 1955 en 1965 was de zendtijd bijna verviervoudigd. Met de komst van nieuwe duidingsprogramma's — van nieuwe omroepen — als *TROS-Aktua* en *Veronica Nieuwslijn* groeide ook de ruimte voor de deskundigen. De faam van de actualiteitenrubrieken nam in de jaren 1960 bovendien toe. Met name *Brandpunt* en *Achter het Nieuws* werden op een professioneler wijze (en met meer middelen) gemaakt. De programmamakers wisten zich te ontworstelen aan de bevoogding van de politieke partijen¹¹. In dat ontzuilende klimaat presenteerden zij kritischer en taboe-doorbrekende reportages, waarin ook deskundigen een belangrijke rol speelden. Toen *Achter het Nieuws* in mei 1967 voor het eerst het abortusthema uitvoerig op de Nederlandse televisie bracht, leverden een jurist, een gynaecoloog en een seksuoloog daarbij commentaar¹². Maar ook in het journaal, waarvan de vormgeving voorlopig traditioneler bleef, voerden steeds meer (ad hoc-)deskundigen het woord. Zij werden vaste verschijningen in een tijdperk dat als een informatietijdperk werd beschouwd.

Tegelijkertijd met de toegenomen frequentie van het fenomeen van de televisiedeskundigheid was er in zekere zin sprake van een 'verdunding'. Anders dan deskundigen als Hiltermann en De Jong, die al snel als de dinosaurussen onder de experts werden aanzien, meenden de deskundigen nieuwe stijl niet de waarheid in pacht te hebben. Hun ambities waren geringer. Zij wilden geen leidsmannen of zedenmeesters zijn, geen 'geruststellers', maar echte kennisdeskundigen, die hun commentaren op zakelijke wijze brachten en zich van politieke adviezen en morele oordelen onthielden. Voor de historici onder hen betekende dat onder meer dat zij een brug sloegen tussen de wereld van de journalistiek met haar kortademigheid en de eigen vakwereld met haar gerichtheid op de continue ontwikkeling van het historisch proces. Van hen werd verwacht dat zij de nieuwsfeiten van hun incidentele karakter ont deden, van perspectief voorzagen en contextualiseerden¹³. Zij bewogen zich daarbij veelal op een specifiek terrein van de geschiedenis.

Dat gold nog het minst voor de Utrechtse hoogleraar H. W. von der Dunk. Bijna vijftien jaar jonger dan De Jong, zocht hij net als deze het contact met het publiek. Zijn televisie-optredens beperkten zich niet tot het geven van commentaar in actualiteitenrubrieken. Hij verzorgde ook cursussen voor de Stichting TELEAC, daarbij onder meer sprekend over nationalisme, fascisme en de Nederlandse en Duitse identiteit. Zijn optredens herinnerden onwillekeurig aan die van het *enfant terrible* van het Engels historisch gilde, A. J. P. Taylor, in de jaren 1950 een vaste gast in BBC's *In the News*, maar vanaf die tijd ook leverancier van succesvolle televisiezingen over

11 Zie voor een uitgewerkt voorbeeld: M. Prenger, 'Rode balletjes' en *cinema vérité*. De VARA, de PvdA en de nieuws- en actualiteitenprogramma's in de jaren vijftig en zestig', in: Kleijer, Knotter, Van Vree, ed., *Tekens en teksten*, 158-173.

12 J. Bank, 'Televisie in de jaren zestig', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CI (1986) 71.

13 Voor een voorbeeld van de spanning die daarbij tussen journalistiek en geschiedschrijving kon ontstaan, zie: J. Molenaar, E. Wittenberg, 'Oud nieuws. Van Liempt over het historisch magazine op TV', *Skript*, XXI (1999) 308-309.

onder meer de Russische Revolutie en de *Men of the 1860's*¹⁴. Taylor was een generalist, en dat was ook Von der Dunk. Bovendien was hij voor velen de prototypische historicus: wanneer hij om commentaar werd gevraagd, werd 'de historicus' om commentaar gevraagd. Zijn stijl had daarbij iets ouderwets. Von der Dunk onderwees, toonde weinig twijfel, duldde geen tegenspraak. Hij hield ervan zijn commentaar met anekdotes en beelden te verlevendigen. Zijn afkeer van historici die 'geschiedenis schreven als een ingenieur in een witte jas', vertaalde zich in televisie-optredens die niet die van een cleane deskundige konden zijn. Zijn visie op de geschiedschrijving als 'een onwetenschappelijke wetenschap' gaf hen een persoonlijk cachet. Von der Dunk vertoonde, zoals later is opgemerkt, 'een lichte hang naar het excentrieke'.

Op die manier wilde Von der Dunk zijn rol als televisiedeskundige vervullen. Die rol stond ook voor hem gelijk met een historische duiding van de nieuwsfeiten. Herhaaldelijk benadrukte hij dat de moderne mens onder een 'overweldigende en bijkans versuffende informatielawine' bedolven dreigde te raken. De taak van de historicus-deskundige bestond erin voor zijn publiek 'de sonore dreunstem van het verleden' die 'onophoudelijk door de actualiteit galmde', hoorbaar te maken¹⁵. Alleen zo kon de chaotische werkelijkheid die dagelijks door het journaal werd getoond, betekenis krijgen. Maar het ging Von der Dunk ook om meer. De historicus, juist ook in zijn rol als televisiedeskundige, moest de mens leren zichzelf te begrijpen en 'in het reine te komen' met de door de erfenis van het verleden belaste werkelijkheid om zich heen. Die opvatting maakte de deskundige tot een therapeut, die zich boog over het existentiële wedervaren van de medemens. 'De geschiedenis,' zo constateerde Von der Dunk met kennelijke instemming, 'is in onze eeuw haast onmerkbaar op de stoel van religie en filosofie gekropen'¹⁶.

Voor velen van Von der Dunks collega's gold een dergelijke taakomschrijving van de televisiedeskundige wellicht als een te vaag en toch te moralistisch — *vide* De Jong — programma. Historici als Jan Bank, J. C. H. Blom, Maarten Brands en H. L. Wesseling, allen hoogleraar, beperkten hun veelal in actualiteitenrubrieken geleverde commentaren tot concretere toelichtingen bij specifiekere problemen. Die lagen voor het grijpen: de nationale trauma's van de Oorlog en Indonesië, de steeds opnieuw zorgen barendende verhouding met Duitsland, de ontwikkelingen in Oost-Europa en in het Kremlin, regionale conflicten die zich dreigden uit te breiden. Alles moest worden toegelicht. De kennisdeskundigen deden het met graagte, maar puntig en informatief, zonder over de diepere zin van het wereldproces te spreken en zonder de eigen woorden genezende kracht toe te kennen. Het was hen voldoende begrip te kweken.

14 Chr. Wrigley, A. J. P. Taylor, *A complete annotated bibliography and guide to his historical and other writings* (Brighton, New York, 1980) 24-25, 27-30 en 596-604, en H. L. Wesseling, 'Enfant terrible: A. J. P. Taylor', in: *Idem, Onder historici. Opstellen over geschiedenis en geschiedschrijving* (Amsterdam, 1995) 211-237. Vgl. recent ook K. Burk, *Troublemaker. The life and history of A. J. P. Taylor* (New Haven, Londen, 2000).

15 H. W. von der Dunk, *Op weg naar het verleden: de onmisbare dimensie* (Utrecht, 1988) 8 en 11, en *Idem, De muze herrezen. Over geschiedenis, literatuur en wetenschap* (Utrecht 1990) 24.

16 H. W. von der Dunk, 'Inleiding', in: *Idem, Elke tijd is overgangstijd. Opstellen over onze omgang met de geschiedenis* (Amsterdam, 1996) 8.

De nieuwe deskundigen hadden het dus vooral over de politiek (en dat op een moment dat in het eigen vakdomein de politieke geschiedenis terrein moest prijsgeven aan de sociale en de cultuurgeschiedenis). Zij analyseerden, nuanceerden, benadrukten dat de toestand veel complexer was en dat de protagonisten meer motieven hadden dan op het eerste gezicht duidelijk was. De politiek kreeg er een wetenschappelijk karakter door, terwijl de deskundigen zelf— anders dan Hiltermann en De Jong — hun gezag ontleenden aan het feit dat zij wetenschapsbeoefenaren waren en zich dus op meer konden beroepen dan op in de straat gangbare opinies. Maar hun televisie-optredens hadden ook een ander gevolg: zij gaven de anonieme geschiedwetenschap een gezicht. Televisiedeskundigheid 'personaliseerde' de wetenschap.

De actualiteitenrubrieken en andere programma's waarin deze wetenschap bij monde van de deskundigen doorsijpelde, leken dus kwaliteitstelevisie te bieden. Zij leken de klaagzangen over de televisie als het verdovende instrument van een ondergaande beschaving, die door een nieuwe generatie cultuurpessimisten — genre Neil Postman — werden uitgestort, te ontkrachten. Meer nog: de programma's waarin de deskundigen optraden, leken de oude cultuurwaarden, waarvan het verlies door de cultuurpessimisten zo werd betreurd, juist uit te dragen. De televisie mocht zich dan nog steeds meer aan het oude beschavingsmodel onttrekken, de deskundigen stonden er borg voor — zoals Jan Blokker het uitdrukte — dat het medium 'rente' bleef 'afdragen' aan dat model.

Maar ging het daarbij om meer dan een oppervlakteverschijnsel? Was het 'verval van de beschaving' al niet zo ver voortgeschreden dat het ook de wereld van de televisiedeskundigen had aangetast? Wat bijvoorbeeld waren de criteria om een historicus als deskundige uit te nodigen? Ongetwijfeld speelden wetenschappelijke merites daarbij een rol. Maar ging het de programmamakers niet ook en misschien allereerst om de professorstitel van de deskundigen? Of om het instituut waaraan zij waren verbonden? Het RIOD, Clingendael, de Leidse universiteit: het stond betrouwbaar. En dan waren er nog de andere motieven die de keuze van de deskundige konden bepalen: hun publieke bekendheid, hun oratorisch talent en hun vermogen complexe zaken eenvoudig voor te stellen, hun nationaliteit, hun geslacht. Zo ontstond een wereld waarin het Mattheuseffect volop speelde (de rijken werden rijker, de bekenden bekender), academici werden gevraagd niet academisch te zijn, wetenschapsbeoefenaren van hun nationaliteit hun beroep maakten, en brochures over vrouwelijke deskundigen de balans in evenwicht moesten brengen¹⁷. Of gaf het toeval de doorslag? Was de uitgenodigde deskundige eenvoudigweg degene die het snelst bereikbaar was voor de journalist die in zijn jacht op *scoops* geen tijd mocht verliezen? Wie deskundig wilde zijn, kon beter over *voice mail* beschikken.

Maar ook de wetenschapsbeoefenaren zelf konden verschillende motieven hebben om als deskundige naar buiten te treden. Natuurlijk, zij rekenden het tot hun taak hun kennis ten dienste van de maatschappij te stellen. Maar dat verhinderde niet dat zij ook andere punten op hun agenda hadden staan. Journalisten klaagden erover dat bij-

17 Vgl. voor dat laatste voor België: J. Doise, 'Positieve actie en de vrouw als deskundige in de Vlaamse media' (Doctoraalscriptie Universiteit Gent 1995).

voorbeeld de historici de weg naar de media enkel wisten te vinden wanneer hun vak (in school of studiehuis) op de tocht stond¹⁸. Of wanneer het eigen instituut bedreigd werd. Reeds De Jong was ervan overtuigd dat zijn televisie-optredens als neutralisatie konden dienen van de regelmatig terugkerende ministeriële drang het RIOD op te heffen. Zijn latere opvolger Blom, die in 1996 directeur van het RIOD (weldra het Nederlands Instituut voor oorlogsdocumentatie) werd, dacht er wellicht net zo over toen zijn instituut aan een nieuwe taakomschrijving toe was. Eerder al, in de jaren 1970, was hij lid van de commissie-Menten geweest. Nu trad hij op zelfbewuste wijze als televisiedeskundige op¹⁹. Om het publiek 'iets meer van de werkelijkheid van het verleden' te laten 'begrijpen' en er zich — de woorden van De Jong keerden terug — 'rekenschap van te kunnen geven'²⁰. Het RIOD/NIOD dus, maar ook de universiteiten: in de onderlinge concurrentieslag om de studenten maanden de universiteitsbesturen hun hoogleraren aan de openbaarheid te zoeken. Hoe meer deskundigen, hoe meer studenten, zo luidde het parool.

Over de draagwijdte van de eigenlijke boodschap die de deskundigen brachten, en dus over de werkelijke betekenis van de televisiedeskundigheid, maakte men zich aan de universiteiten — ook onder historici — overigens niet veel illusies. Een portretstijl van Von der Dunk vreesde dat de televisiekijkers zich na enige tijd eerder 'het opzichtige jasje' dan 'de interessante uitspraken' van de historicus-deskundige herinnerden, en Von der Dunk zelf laakte de media-gewoonte de deskundigen 'dingen te laten zeggen die iedereen al weet', als ging het er vooral om 'cliché-voorstellingen' van 'een soort kwaliteitsstempel' te voorzien²¹. Die bescheidenheid omtrent de eigen impact hing samen met het besef dat de deskundige aan de wetten van het medium was onderworpen, en die wetten bepaalden onder meer dat het bezit van *a televisable head* soms belangrijker was dan de inhoud van het gezegde. De historicus, al dan niet gescreend op zijn 'communicatieve vaardigheden', kwam als televisiedeskundige bovendien in een heel andere wereld terecht dan de wereld waarin hij zich gewoonlijk bewoog. Zijn commentaar moest hij in twee tot zes minuten formuleren, in een medium waarin niet kon worden teruggebladerd en niet in voetnoten kon worden gesproken. Was het dan verwonderlijk dat weinigen het tot een *instant celebrity* à la Phil Bloom brachten en velen aan 'doctor Clavan' herinnerden?

In het historisch gilde werd het fenomeen van de televisiedeskundigheid daarom ook met scepsis bejegend. Die scepsis kon zich vertalen in kritiek op die collega's die zich op het scherm lieten zien. Hen werd ijdelheid verweten, en wat belangrijker was: nalatigheid. Vertoonden de collega's-deskundigen zich immers niet liever in de televisiestudio's dan in bibliotheken en archieven? Veronachtzaamden zij hun eigenlijke taak niet? Van één van de deskundigen werd gefluisterd dat zijn verzameld

18 Onder meer M. Reynebeau, 'Het water is te diep. De media als brug over de kloof tussen geschiedenis en openbaarheid', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, XXV (1994-1995) 200.

19 Omgekeerd leerde hij ook afstand te nemen van de media wanneer dat voor de toekomst van zijn instituut verstandiger leek. Zie het portret van M. Prenger, 'Zo ontzettend graag in balans. RIOD-directeur Hans Blom: 'een ijverige jongen'', *Historisch Nieuwsblad*, V (1996), iv, 4-7.

20 J. C. H. Blom, 'Van bron naar beeld?', *Spiegel historiael*, XXIX (1994) 108.

21 Von der Dunk, *De muze herrezen*, 25.

werk bij zijn emeritaat op video zou verschijnen. Historici die zich niet voor het televisiedeskundigenwerk lieten vangen — zoals E. H. Kossmann en A. Th. van Deursen — konden op respect rekenen. De critici werden merkwaaardigerwijze bijgetreden door sommige journalisten, die de deskundigen carrièrezucht verweten: 'om maatschappelijk te scoren' trokken ze liever naar Hilversum dan te doen wat ze moesten doen, het schrijven van meeslepende boeken²².

Maar welke boeken? De televisiedeskundigheid vernauwde immers ook het spectrum van de historische stijlen. De makers van de actualiteitenrubrieken verwachtten van hun gasten dat zij de achtergronden van de nieuwsfeiten toelichtten. Historisch commentaar werd daardoor haast per definitie commentaar op het recente verleden, niet op de geschiedenis, maar op de voorgeschiedenis, die gemakkelijk als een rechte lijn naar de nieuwsfeiten in kwestie kon worden begrepen. Het verre verleden, met zijn eigenheid en grillig patroon, paste niet in dat mechanisme. Zelfs een historisch magazine als VPRO's *Andere tijden*, dat in maart 2000 van start ging, beperkte zich — ondanks zijn titel — tot de twintigste-eeuwse geschiedenis. Televisiedeskundigheid, zo leek het, verkortte en verstarde noodgedwongen de blik van de historicus. In zijn boeken kon van een dergelijke blik geen sprake zijn.

En de politici, om wier beleid het allemaal was begonnen? Ook zij wantrouwden de deskundigen. Die waren in hun ogen al snel pottenkijkers of intellectuelen die zelf geen verantwoordelijkheid droegen en vrijblijvend kritiek leverden. Wisten zij trouwens wel waarover zij spraken? Zij mochten dan wel zijn ingehuurd om een en ander te contextualiseren, maar doordat ze niet alle *ins and outs* van het politieke bedrijf kenden, was hun beeld van de werkelijkheid onvolledig. De deskundigen, zo luidde ook hier het verdict, leden aan myopie.

Beeldstoorders

Veel van de kritiek die op de televisiedeskundigheid werd geuit, hield verband met het bewustzijn te maken te hebben met een medium dat een enorme impact kon hebben, terwijl het toch onbeheersbaar leek. De groeiende complexiteit van het medialandschap kon het onbehagen alleen maar doen toenemen. Sinds de jaren 1980 moest de publieke omroep de concurrentie dulden van buitenlandse (vaak gespecialiseerde) televisiestations, lokale en regionale zenders en vooral de commerciële televisie. Die laatste produceerde eigen journaals en actualiteitenrubrieken, die een — steeds groter — deel van het publiek aan zich wisten te binden. De differentiatie van het medialandschap en daarmee ook van het publiek stelde de televisiedeskundigen voor nieuwe problemen. Hoe niet alleen de kijkers van het *NOS-Journaal*, maar ook die van het RTL-nieuws bedienen? Moesten er, naar analogie met de zenders, verschillende types van deskundigen komen? De informatieve programma's op de commerciële zenders, als *Het hart van Nederland* (SBS 6) en *Vijf in het land* (RTL 5), voorzagen 'hun' publiek immers van andersoortige informatie dan de 'klassieke' programma's: minder officieel, 'democratischer' en triviale, zoals dat op *tabloid television* paste. Maar de historici-

²² Zie L. van Middelaar, 'Gedreven door argwaan, gebeten op leugens. Interview met Jan Blokker', in: H. Wijfjes, e. a., *Oud en nieuws. Media en geschiedenis* (Themar. Groniek, XXX (1996) nr. 135) 213.

deskundigen voelden zich daarbij niet thuis; zij waren gewend het bij uitstek 'historische' nieuws van commentaar te voorzien.

Echter niet alleen het medialandschap, ook het medium zelf veranderde in de jaren 1980 en 1990 van karakter. Dat was vooral het gevolg van als revolutionair bestempelde technologische ontwikkelingen, waarbij niet alleen kabels en satellieten in het geding waren, maar ook computers, digitale technologie, afstandsbedieningen. Deze ontwikkelingen zetten een fundamentele en eenvoudige vooronderstelling uit de voorafgaande decennia op de helling: de gedachte dat de televisie een medium was dat berichtte over een realiteit die buiten en onafhankelijk van het medium bestond (zoals de televisiedeskundige werd beschouwd als een commentator die buiten de door hem becommentarieerde werkelijkheid stond). Die gedachte werd in de jaren 1990 het voorwerp van twijfel. De relatie tussen het medium en de realiteit kreeg een nieuw statuut.

Twee, met elkaar samenhangende processen deden zich daarbij voor en beide wijzigden de positie van de televisiedeskundige. Het eerste proces bestond hierin dat het medium niet langer eenvoudig berichtte over de realiteit, maar deze realiteit zelf leek te scheppen. Al in 1988 had Hans Magnus Enzensberger over televisie gesproken als een *Nullmedium*: zoals de abstracte schilderkunst zich een kleine eeuw voordien van elke 'betekenis' had ontdaan, zo had televisie — althans voor het grootste deel van de 'programmering' (een zinloos geworden term) — afscheid genomen van haar oude functie als 'venster op de wereld'. Erg was dat niet. De kijker manipuleerde, al zappend, het medium.

Tien jaar later was die optimistische gedachte veranderd in een vaststelling waaruit verontrusting sprak. Televisie was inderdaad niet langer een 'venster op de wereld', zo werd nu geconstateerd, maar een beeldmachine die het onderscheid tussen dat wat op het scherm werd getoond en dat wat zich buiten dat scherm afspeelde, deed vervagen omdat zij de wereld zelf vorm gaf. De wereld diende zich als het ware te plooiën naar de beelden die de televisie voortbracht. Twee Nederlandse critici varieerden Oscar Wilde: 'Reality imitates television'. De boodschap was duidelijk: de televisie had zich tot een dusdanig krachtig medium ontwikkeld, technologisch zo gesofistikeerd, dat het haast onmogelijk was geworden de werkelijkheid nog op een andere manier waar te nemen dan de televisie haar voorstelde. De beelden hadden de blik en de ziel gekoloniseerd. Alle cultuur was televisiecultuur geworden, zo schreven de critici. De laat-twintigste-eeuwse mens leed aan een ongeneeslijk televisie-bovarysme.

Historici begrepen waarover het ging. Zij wisten dat recente 'historische' gebeurtenissen als de Golfoorlog en de val van de Berlijnse Muur in de herinnering van het publiek — maar ook in de eigen herinnering — haast uitsluitend als televisiebeelden bestonden, wellicht ook omdat het medium destijds de gebeurtenissen zelf leek te hebben georkestreerd. Filmhistoricus Anton Kaes waarschuwde: 'Het verleden loopt het gevaar een snel uitdijende verzameling beelden te worden, makkelijk terug te vinden, maar geïsoleerd van tijd en ruimte, beschikbaar in een eeuwig heden door een druk op de knop van de afstandsbediening'²³. De televisie liet weinig ruimte voor

23 Vgl. F. van Vree, 'De kolonisatie van de historische verbeelding', in: *Clio als publieke vrouw* (Themarr. Groniek, XXVII (1993) nr. 121) 51-65, met name 63.

een werkelijkheid naast haar eigen werkelijkheid, mede door wat het *fin-de-siècle* van de klassieke televisie is genoemd, haar integratie in een groter audiovisueel geheel.

De pendant van deze ontwikkeling bestond in de hang naar *reality television*. Al in het midden van de jaren 1970 had, onder meer in de televisiegeschiedschrijving over de Oorlog, de emotie zich op het scherm geëmancipeerd²⁴. Nu dwong het verstikkende gevoel nog uitsluitend in een televisiewerkelijkheid te leven zowel de programmamakers als de kijkers een stap verder te gaan. Zij ondernamen een wanhopige, maar verleidelijke zoektocht naar wat de 'authentieke ervaring' werd genoemd: de niet door het medium gepolijste, ongeautoriseerde ervaring, die toegang verschaftte tot de 'echte' en vaak intieme werkelijkheid buiten de televisiewerkelijkheid. *Reality television* diende de buitenwereld terug te halen.

En de televisiedeskundigen? Welke plaats kregen zij in deze verschuivende wereld? Hun positie leek onaangestaan. Voor de historici onder hen was er ook voldoende stof om over te praten: de oorlogen in Joegoslavië, de val van Srebrenica en de dramatische gebeurtenissen die zich daarop hadden afgespeeld, de vondst van het LiRo-archief en ten gevolge daarvan de terugkeer en de opvang van de slachtoffers van de Oorlog, de onderzoeksopdrachten die de overheid over een en ander verleende, de ontwikkeling van de Nederlandse monarchie. De televisiedeskundigen lichtten de feiten toe, rustig en nog steeds met het gezag van hun kennis. Zij konden bovendien worden uitgenodigd in een nieuwe actualiteitenrubriek. In 1992 ging *NOVA* van start, ontstaan uit een fusie van *Achter het Nieuws* en *NOS-Laait*, en samen met het *NOS-Journaal* en *Den Haag Vandaag* een vaste informatietrinitas vormend.

Toch bleef de positie van de televisiedeskundigen niet ongewijzigd. Reeds in de jaren 1980 had hun optreden herinnerd aan een oude cultuur, waaraan het medium zich juist in toenemende mate onttrok. Nu leek het fenomeen van de televisiedeskundigen te behoren, in de woorden van Enzensberger, tot 'de evolutionaire eierschalen die de televisie met zich meesleepte'. Meer nog: televisiedeskundigheid leek steeds meer een anomalie op het scherm te worden. Het genre vormde als het ware een breuk in de om zich heen grijpende televisiewerkelijkheid. Alleen al door het feit dat niet het beeld, maar het woord er de belangrijkste rol in speelde (de deskundige was niet meer dan *a talking head*), herinnerde het aan een werkelijkheid die voor de meeste kijkers alleen met behulp van televisiebeelden gestalte kon krijgen. *NOVA* en de andere actualiteitenrubrieken wekten op die manier de indruk tijdelijke 'Autonome Zones' te zijn, waarin het publiek zich steeds meer ontheemd voelde. Even moeilijk paste het genre bij de hang naar *reality television*. De *mise-en-scène* van de deskundigenoptredens, met haar gestandaardiseerde interviews en onveranderlijke decors, was te voorspelbaar en te artificieel om met 'authentieke ervaringen' in verband te kunnen worden gebracht. Televisiedeskundigheid vormde een stijlbreuk ten aanzien van *reality television*.

De programmamakers stelden de anomalie eveneens vast. Zij ontnamen de deskundige daarom iets van zijn zelfstandigheid. Die werd nu korter dan voorheen aan het woord gelaten om de journalist de mogelijkheid te bieden de tekstfragmenten te

24 Zie J. Withuis, 'Herdenken als stijlfiguur', *NRC Handelsblad*, 2 december 1995.

manipuleren en met andere audiovisuele elementen te combineren tot een geheel dat beter bij de televisiewerkelijkheid van het veranderende medium paste²⁵. Nog veelzeggender was echter de verschuiving in de motieven om een historicus als deskundige te selecteren. Uiteraard bleef de kennis van de historicus in kwestie een belangrijk gegeven. Maar de voorkeur ging nu vooral uit naar die historici 'die een laag konden toevoegen aan de werkelijkheid' waarover zij werden geïnterviewd. Charles Groenhuijsen, op dat moment nog presentator van *NOS-Laait* (en oud-student geschiedenis), gaf in 1992 twee voorbeelden van een dergelijke extra-betrokkenheid: 'Jan Bank heeft bijvoorbeeld, zonder dat hij daarvan een act maakt, iets met Joegoslavië omdat hij met een Joegoslavische getrouwd is. En Von der Dunk fs gewoon twintigste-eeuwse geschiedenis'²⁶. Bank en Von der Dunk werden dus geselecteerd, niet alleen om hun inzicht in de werkelijkheid die zij toelichtten, maar ook omdat zij zelf een deel van die werkelijkheid waren. Zij vormden in de studio als het ware de belichaming en dus de verbeelding van een wereld die er daardoor nog een televisie-dimensie bij kreeg. Op die manier kon bovendien, zo voegde Groenhuijsen eraan toe, het hinderlijke 'doctor Clavan'-effect worden vermeden.

De positie van de televisiedeskundigen onderging echter nog een andere wijziging. Het proces waarin de werkelijkheid steeds meer op een door televisiebeelden geschapen werkelijkheid ging lijken, werd immers versterkt door een tweede proces. Dat proces, onder meer geanalyseerd door Jean Baudrillard, had te maken met een tempoversnelling. Door de technologische ontwikkelingen in de media konden de televisiebeelden elkaar in een steeds hoger tempo opvolgen. De werkelijkheid leek er een gelijkaardige versnelling door te ondergaan: het was alsof de gebeurtenissen elkaar verdrongen, alsof ze wegschoten, zonder duidelijke richting, in het oneindige. Daardoor verdween uiteindelijk de geschiedenis, tenminste voor zover die werd begrepen — in het poëtische jargon van Baudrillard — als 'een betekenisvolle condensatie en kristallisatie van gebeurtenissen'. Zonder een dergelijke 'condensatie en kristallisatie' was er immers niet langer sprake van een coherent geheel dat voor de gebeurtenissen een 'referentiële sfeer' kon vormen, dat hen tot meer kon maken dan alleen maar zinloze gebeurtenissen in het eeuwige heden dat Kaes al had onderkend.

In dat perspectief vormde het televisie-optreden van de historicus-deskundige als het ware een poging de beeldenreeks stop te zetten, haar te vertragen of te onderbreken, om op die manier — voor even — de rust en het overzicht te herstellen. Het commentaar van de deskundige diende daarbij als het centrale verenigingspunt van de wegschietende beelden, die daardoor ook zin en betekenis kregen. De deskundige herschiep de geschiedenis. Hij maakte, zoals een Utrechtse historicus opmerkte, 'de schijnbare ongerijmdheid van het heden tot de begrijpelijke uitkomst van het verleden'²⁷. Hij vertelde een *verhaal*, zoals hij dat ook in zijn boeken deed. Maar het medium hernam al snel zijn rechten, de beelden volgden elkaar spoedig in een nog hoger tempo op.

25 Vgl. over interviews met politici: H. Wijffjes, 'De toekomst van de mediageschiedenis', in: *Oud en nieuws*, 133-134.

26 M. Prenger, 'De monoloog: Charles Groenhuijsen', *Historisch Nieuwsblad*, I (1992) iv, 17.

27 H. Righart, 'Op zoek naar de historicus van de jaren negentig', *Historisch Nieuwsblad*, I (1992) iv, 15.

De positie van de televisiedeskundige, zo bleek, was een marginale geworden: hij was een contestant geworden, die zich verzette tegen een proces dat tot het wezen zelf van het medium waarin hij optrad, was gaan behoren.

Dat weerhield de historici er niet van commentaar te blijven leveren. Zij maakten zich voorlopig weinig zorgen om het *Nullmedium*, het/Zn *de siècle* van de televisie of welke versnelling dan ook, des te meer om de actuele kwesties die om toelichting vroegen: de joodse tegoeden, de 'vrije keuze' van Nieuw-Guinea, de Duitse politiek. Maar na lang uitsluitend kennisdeskundigen te zijn geweest waren zij nu ook beeldstoorders geworden. Enzensberger voorspelde hun lot: 'Men schrikt, wrijft zijn ogen uit, is uit zijn humeur en grijpt naar de afstandsbediening'.

Televisiepersoonlijkheden

Het is weinig waarschijnlijk dat dat sombere lot alle televisiedeskundigen te beurt zal vallen. De zuigkracht van het medium bleek immers zo sterk dat een aantal van deze deskundigen — ook historici — echte televisiepersoonlijkheden konden worden. Dat herinnerde aan De Jong bij Sonja Barend. Maar anders dan De Jong ontleenden déze deskundigen hun positie niet aan persoonlijke openheid (de geschiedenis van de tweelingbroer). Zij werden televisiepersoonlijkheden omdat hun optreden geheel bij het veranderende medium paste: het speelde zich af binnen de televisiewerkelijkheid, vormde geen stijlbreuk, verstoorde geen beeldenreeksen. Déze deskundigen waren in de letterlijke zin van dat woord mediagenieke deskundigen. Zij voelden zich thuis in 'de nationale amusementsindustrie'²⁸.

Maarten van Rossem, bijzonder hoogleraar in Utrecht, maar eveneens gedreven door het verlangen naar de schijnwerpers, was één van deze deskundigen. Televisie noemde hij 'een weivoorziene kiosk', waarin naast veel 'vulgair en stompzinnig vermaak' ook 'cultureel verantwoorde programma's over dichters, denkers en het postmodernisme' te koop waren. Hij wist waarover hij sprak wanneer hij het over het 'televisiegedoe' had: behalve als Amerika-deskundige in allerlei actualiteitenrubrieken en één enkele show tijdens de presidentsverkiezingen van 1996 (waaraan hij overigens onaangename herinneringen bewaarde) viel hij ook als vaste gast van het literaire programma van Michael Zeeman op het scherm te zien. Zijn collega's aan de universiteiten bekenden enigszins 'vermoed' te raken van zijn televisie-'escapades'. Maar bij het publiek was hij geliefd, 'vooral vanwege zijn vermogen,' zo constateerden enquêteurs, 'boude beweringen te debiteren zonder zijn sigaret uit zijn mond te nemen'²⁹. Van Rossem vervulde inderdaad met verve de rol van *bohémien*, van de academicus die lak aan conventies had, en van de cynicus die het allemaal al had gezien. Het was niet zijn specifieke kennisdeskundigheid (de Amerikaanse geschiedenis) die hem populair maakte, wel zijn vermogen zich aan de nieuwe wetten van het medium aan te passen. Hoe belangrijk dat was geworden, bleek toen *NRC*

28 J. Palm, 'De historicus van de eeuw', *Historisch Nieuwsblad*, VIII (1999) iii, 7.

29 P. van der Hoeven, M. Prenger, 'De vijftig machtigste historici van Nederland', *Historisch Nieuwsblad*, IV (1995) v, 18.

DE TV-DESKUNDIGE

Maarten van Rossem, Amerika-deskundige, heeft gezworen 'nimmer' mee te werken aan spelprogramma's. Die vindt hij 'achterlijk'. OOK 0e 5 uur showt hij sinds een vervelende ervaring tijdens de presidentsverkiezingen van 1996. „Ik had er al weinig vertrouwen in, maar de makers verzekerden dat ze aan al mijn condities zouden voldoen: ze zouden serieus op hét onderwerp in gaan, redelijke vragen stellen en ik zou de enige gast zijn. Toen ik daar kwam zaten er twee bejaarde dames die 35 jaar geleden president Clinton vanuit de verte hadden gezien. Ik zat er voor Piet Snot bij." Meewerken aan nieuws- en achtergrondprogramma's en 'nieuwsachtige' talkshows als BA Wen Kare/vtndt Van

Rossem geen probleem: „De meeste programma's zijn door en door betrouwbaar, redelijk aardig en braaf. Ze zullen me niet snel vragen om in zwembroek langs te komen, wat ook gezien mijn figuur en gevorderde leeftijd verstandig is. Nee, ze willen gewoon commentaar op een bepaalde kwestie. Ik kan bovendien altijd een eind maken aan het televisiegedoe: ik doe mee op bash van vrijwilligheid." Van Rossem denkt dat hij uitgenodigd wordt om dynamiek in een programma te brengen. „Dat krijg je met gesprekken tussen een presentator en een deskundige en met krulshots."

(Tekst Tilia Ketelaar, Foto NRC Handelsblad Leo van Velzen)

Handelsblad hem in 1999 presenteerde als het prototype van de televisiedeskundige³⁰.

Ook de Amsterdamse historicus Herman Beliën werd een dergelijke televisiepersoonlijkheid, zij het van een heel ander type dan Van Rossem (of dan de Amsterdamse hoogleraar Herman Pleij, die eveneens van een specifieke kennisdeskundige — als mediëvist en literatuurhistoricus — tot een televisiepersoonlijkheid was geëvolueerd). Beliën trad op in de geschiedenisquiz *Quiz van de eeuw*, niet als de alwetende deskundige met het *sérieux* van de oude gezaghebber — die zou de jury hebben voorgezeten en jury's waren als 'evolutionaire eierschalen' van het scherm afgevoerd. Beliën *presenteerde* de quiz en deed dat op een manier die voor de ene van 'pijnlijke leukheid' getuigde, de andere aan 'een standwerker' herinnerde en een derde eenvoudigweg het beeld van een 'rare kwibus' voor de geest bracht³¹. Over 'deskundigheid' werd daarbij niet meer gerept. Terwijl Van Rossem als de televisiedeskundige bij uitstek werd gepresenteerd om zijn beheersing van het medium, werd Beliën als een televisiefiguur beoordeeld, die zozeer in het medium was opgegaan — de quiz en de stijl — en wellicht ook zozeer door het medium was gemanipuleerd — het werk van de regisseur — dat een beoordeling als deskundige er niet langer toe deed.

Televisiepersoonlijkheden waren geen gezaghebbers, niet louter kennisdeskundigen, geen beeldstoorders. Zij waren geen buitenstaanders, maar woonden in het medium. In de halve eeuw die sinds de televisieverschijning van Hiltermann en De Jong was verlopen, was er veel veranderd. De verhouding tussen wetenschap en televisiedeskundigheid, tussen televisiedeskundigheid en politiek en beleid was er moeilijker op geworden, omdat de expert een eigen leven was gaan leiden.

Tegelijkertijd echter bleek dat de historicus-deskundige ook zelfstandigheid had verloren, precies zoals zijn collega die onderzoek in opdracht van de overheid deed. Die werd geconfronteerd met een politiek die hem haar eigen agenda en tempo opdrong: rapporten dienden snel en tijdig klaar te zijn, zo klonk het dreigend. De televisiedeskundige moest op zijn beurt ondervinden dat hij zich enkel in het medium kon handhaven wanneer hij zich naar de regels van het spel schikte. Dat lukte ook: nieuwe deskundigen maakten hun opwachting om de Amerikaanse wereldpolitiek, de gang van zaken in een multiculturele samenleving, allerlei nationale kwesties te commentariëren. Zij toonden op landkaarten hoe de situatie zich wijzigde of wezen met behulp van oude filmfragmenten op gelijkenissen tussen vroeger en nu. Maar ook dan werd er meer van hen verwacht.

30 T. Ketelaar, 'De TV-deskundige', *NRC Handelsblad*, 18 januari 1999.

31 *Historisch Nieuwsblad*, VIII (1999) iv-v, 23 en B. Bommeljé, 'Leuk is anders', *Historisch Nieuwsblad*, IX (2000) i, 6.

Bibliografische verantwoording

Bij het schrijven van dit opstel werd van vele studies gebruik gemaakt. Voor de ontwikkeling van het televisiemedium in het algemeen zijn de belangrijkste: de bundel van M. Doorman, M. Zeeman, ed., *Het scherm der verbeelding. Opstellen over televisie* (Amsterdam, 1998) (met name de opstellen van de redacteurs, J. Blokker en M van Rossem, en de vertaling van het oorspronkelijk uit 1988 daterende essay van H. M. Enzensberger, 'Het nulmedium of waarom alle klachten over de televisie ongegrond zijn'); D. Dayan, E. Katz, 'Political ceremony and instant history', in: A. Smith, ed., *Television. An international history* (Oxford, 1995) 169-188; J. Langer, *Tabloid television. Popular journalism and the 'other news'* (Londen, 1998); A. Kaes, *From Hitler to Heimat. The return of history as film* (Cambridge, Mass., Londen, 1989); S. Zielinski, 'Fin de siècle of television', in: Th. Elsaesser, K. Hoffmann, ed., *Cinema future: Cain, Abel or Cable? The screen arts in the digital age* (Amsterdam, 1998) 73-83 en J. Baudrillard, *L'illusion de la fin ou la grève des événements* (Parijs, 1992).

Voor de geschiedenis van de Nederlandse televisie is van fundamenteel belang: H. Wijffes, ed., *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle, 1994). Van groot nut bij de voorbereiding van dit opstel was ook de bundel van H. Beunders, *De verbeelding van de wereld - De wereld van de verbeelding* (Amsterdam, 1998). Er bestaan deelstudies over verschillende onderwerpen, onder meer W. Koole, *De troost van televisie. Ervaringen van kijkers en makers* (Kampen, 1993) en P. de Goede, *Omroepbeleid met en tegen de tijd. Interacties en instituties in het Nederlandse omroepbestel 1919-1999* (Amsterdam, 1999). Voor de geschiedenis van afzonderlijke omroepverenigingen, zie onder meer: A. F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn, 1985); J. H. J. van den Heuvel, e. a., *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926-1986* (Baarn, 1986) en M. Prenger, R. Witte, *De sleutel van de VPRO. Een omroep en zijn ledenraad 1969-1994* (Amsterdam, 1994). Daarnaast werden onder meer geconsulteerd: J. Simons, *Zwevende kiezers, zappende kijkers. Politieke beeldvorming op televisie* (Amsterdam, 1998) en de journalistieke publicaties van P. Witteman, *Met je hoofd in de huiskamer. Interviews over de macht van televisie* (Amsterdam, 1989) en Ch. Groenhuijsen, A. van Liempt, *Live! Macht, missers en meningen van de nieuwsmakers op TV* (Den Haag, 1995).

Voor de televisiegeschiedschrijving over de Oorlog werden onder meer geraadpleegd: J. Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn, 1983); Chr. Vos, *Televisie en bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Hilversum, 1995) en F. van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen, 1995). Voor De Jong, onder meer: M. Pam, *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie en het werk van dr. L. de Jong* ('s-Gravenhage, 1989) en de bundel van M. de Keizer, ed., *'Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht'. Dr. L. de Jong en zijn Geschiedwerk* ('s-Gravenhage, 1995) (met name de opstellen van M. de Keizer, A. J. van der Leeuw, J. C. H. Blom en H. Beunders). Voor Von der Dunk, de portretten van K. van Berkel, 'H. W. von der Dunk en de stille crisis in de geschiedenis', *Spiegel historiael*, XXVI (1991) 426-431 en J. Palm, F. Smits, 'De factor X van H. W. von der Dunk', *Ons erfdeel*, XXXIX (1996) 702-710.

Veel concrete informatie over televisiedeskundigen en hun optredens werd bijeengelezen in het sinds 1991 verschijnende *Historisch Nieuwsblad*. Naar meer specifieke literatuur wordt ook in de noten verwezen.

Grijs verleden?

Recensieartikel door J. C. H. BLOM

Naar aanleiding van Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen: Contact, 2001, 470 blz., ISBN 90 254 9694 6).

De verschijning begin 2001 van *Grijs verleden* van Chris van der Heijden kreeg veel publiciteit. Het is dan ook een boeiend boek dat noodt tot discussie. Helaas is een deel van die publiciteit uitgelopen op een polemiek waarin de auteur door zijn tegenstanders moreel werd gediskwalificeerd op grond van het verleden van zijn vader¹. Ten onrechte. Juist in zijn poging tot *debunking* van wat Van der Heijden als mythes beschouwt en in zijn zoeken naar nieuwe inzichten, dient het boek op zijn inhoud te worden beoordeeld. In die publiciteit is ook gesuggererd (niet door de auteur zelf overigens) dat Van der Heijden het boek zou hebben geschreven dat ik geschreven zou willen hebben. Dat maakt mij als recensent nog eens extra bewust van het gevaar de maat aan te leggen van de eigen wensen en niet die van de bedoelingen en ambities van de auteur.

Daarom begin ik met de vraag wat Van der Heijden voor ogen stond bij het schrijven. In zijn 'Bij voorbaat', een mengeling van een inleiding en een woord vooraf met de nadruk op het eerste, zet hij dat met enige uitvoerigheid uiteen. Het hoofddoel is 'een poging in verhalende vorm recente inzichten samen te vatten, nieuwe perspectieven naar voren te halen en oude vragen opnieuw te stellen'. Direct in verband daarmee is zijn tweede ambitie het heersende 'overspannen beeld' van de bezettingstijd in Nederland te bestrijden en te corrigeren. Dat beeld is zijns inziens overigens pas halverwege de jaren zestig tot stand gekomen: 'Het grenst aan mythe' (13).

Min of meer als uitvloeisel van deze beide wijst Van der Heijden in het bijzonder op de chaos en wanorde, die kenmerkend waren voor de periode die hij beschrijft, veel meer dan de 'heldere lijnen en ontwikkelingen' die Lou de Jong waarneemt, "k Dobber en blij drijven" heeft hij, wat hij zelf als het centrale hoofdstuk beschouwt, genoemd. 'Non luctor et emergo sed flucto et fluo, moeizaam gespetter is kenmerkend voor de houding van de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking in de eerste jaren van de oorlog' (16).

Dat hangt op zijn beurt weer samen met een ander mensbeeld dan De Jong in zijn werk etaleert. Hoewel hij die vraag in het boek verder niet expliciet stelt of beantwoordt speelde Van der Heijden bij de voorbereiding van dit boek voortdurend de vraag door het hoofd hoe hij zelf gehandeld zou hebben. De beangstigende werkelijkheid was dat de meeste mensen, inclusief hijzelf, in het conflict om Kosovo, dat toen zo sterk in de aandacht stond, niets deden. 'Daarmee laat de actualiteit aan het einde van de twintigste eeuw niet alleen weinig ruimte voor illusies, ze werpt ook haar schaduwen achteruit. Met dit teken van menselijk tekort kom ik tot de kern van dit boek' (15). Juist dit aspect — de wankelmoedigheid van de mensen, de angst, de kleinheid, het geschipper en wat al niet meer — centraal stellen is daarmee een volgende ambitie van *Grijs verleden*.

Daarmee overschrijdt Van der Heijden willens en wetens de grenslijn tussen een analytisch-verklarende geschiedschrijving en een moralistische, zo een dergelijke scheidslijn al aanwijsbaar zou zijn natuurlijk. Voor hem is dat echter geen belangrijk punt, getuige de slotzinnen van 'Bij voorbaat': 'Ten overvloede: een andere invalshoek dan de traditionele betekent geen vergoelijking. Vergoelijking van wat destijds gebeurde, is niet mogelijk en niet gewenst. Daar-

¹ Zie in het bijzonder een reeks artikelen in *Vrij Nederland* in de maanden maart tot en met mei 2001.

BMGN, 116.(2001) afl. 4, 483-489